Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie

Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis

Annet Nieuwhof, Egge Knol en Jelle Schokker (redactie)

Met bijdragen van

Stijn Arnoldussen
Peter van den Broeke
Ans Burie-Gotink
Wim van Es
Henny Groenendijk
Nelleke IJssennagger-van der Pluijm
Lykke Johansen
Egge Knol
Jan de Koning
Tessa Krol
Evert Kramer
Kees Kuiken
Amy Kuiper
Gilles de Langen
Tineke Looijenga
Hans Mol
Marcel Niekus
Annet Nieuwhof
Daniël Nösler
Hans van der Plicht
Wietske Prummel
Michiel Rooke
Wijnand van der Sanden
Mans Schepers
Jelle Schokker
Annette Siegmüller
Dick Stapert
Harm-Jan Streurman
Vincent van Vilsteren
Tineke Volkers
Peter Vos
Karen de Vries

Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek 99
2018

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door:

COLOFON

UITGEVER	Vereniging voor Terpenonderzoek p/a Groninger Instituut voor Archeologie Poststraat 6 9712 ER Groningen
EINDREDACTIE	A. Nieuwhof
OPMAAK EN OMSLAG	Redactie
DRUK	Drukkerij Tienkamp, Groningen (www.drukkerijtienkamp.nl)
ABONNEMENTEN	Via lidmaatschap vereniging (www.terpenonderzoek.nl)

ISSN 0920-2587
ISBN 978-90-811714-9-6

Copyright © 2018 Individual authors and Vereniging voor Terpenonderzoek

Omslagillustratie: Frederike Slichter

Inhoudsopgave

Voorwoord 7

1 **Het verhaal achter een kast vol stenen. Amateurarcheologen dragen een steentje bij aan onze voorgeschiedenis** 11
Ans Burie-Gotink

2 **Een *bruised blade* uit het Laat-Ahrensburgien in Drenthe - met kanttekeningen bij enkele Ahrensburgien-'vindplaatsen' in noordelijk Nederland** 19
Marcel J.L.Th. Niekus, Lykke Johansen en Dick Stapert

3 **Zonder amateurs geen archeologie** 33
Henny Groenendijk

4 **Een speerpunt uit 't Hemelrijk** 41
Wijnand van der Sanden

5 **Potten, botten, brons. Het oudste schrift in China** 49
Kees Kuiken

6 **Van stofslierten naar G3-versiering** 53
Evert Kramer

7 **Scherven brengen geluk. Aanwijzingen voor opzettelijk gebroken aardewerk** 58
Annet Nieuwhof

8 **Briquetage im Unterweserraum. Produktion fern der Heimat?** 69
Annette Siegmüller

9 **Pierenpaté? Fries aardewerk ten zuiden van de Nederrijn** 77
Peter W. van den Broeke

10 **Mooie terra sigillata uit Friesland** 88
Tineke B. Volkers

11 **Dierritueel in de Frankische nederzetting bij Wijster (Dr.)** 95
Wim A. van Es

12 **Aardewerk in Angelsaksische stijl en de veranderingen in Noord-Nederland in de 4de en 5de eeuw** 107
Tessa Krol

13 **Fibeln als Werkzeug. Die Verwendung von Fibeln zur Verzierung völkerwanderungszeitlicher Keramik in Niedersachsen** 113
Daniël Nösler

14 **Runica Francia** 125
Tineke Looijenga

15 **Daar begint de grote leegte. Een nieuwe kijk op het vroegmiddeleeuwse aardewerk van de Tuinsterwierde te Leens (Gr.)** 131
Amy Kuiper

16 *Trans Flehum.* **Wijnaldum, Den Burg, Texel, Westergo: het Vlie als verbinder en grens** **146**
Jan de Koning

17 **Lauwerszee** **157**
Egge Knol en Peter C. Vos

18 **De kat in het bot vinden** **169**
Nelleke L. IJssennagger-van der Pluijm

19 **Een heilige in It Heidenskip. Een volmiddeleeuwse veenontginning onder de klokslag van Sint Ursula** **173**
Gilles de Langen en Hans Mol

20 **Insigne van een kruisvaarder? Over een pronkfibula gevonden nabij Uithuizen** **187**
Jelle Schokker

21 **Een waardeloze hypothese? Over de gravering van Alsengemmen** **193**
Vincent van Vilsteren

22 **In oerkunde der waerheit. De Yesser bulla van paus Gregorius IX** **199**
Stijn Arnoldussen

23 **De (pre)historie van ^{14}C-dateringen** **205**
Hans van der Plicht en Harm-Jan Streurman

24 **Botten van kraanvogels (*Grus grus*) uit terpen en wierden** **211**
Wietkse Prummel

25 **Potplanten en plantpotten. Een model voor het systematisch categoriseren van relaties tussen aardewerk en botanie** **221**
Mans Schepers en Karen M. de Vries

Voorwoord

De archeologie is een rijke wereld die bestaat uit vele verschillende gebieden: onderzoeksterreinen die uiteenlopen van landschap, via beerputten, dagelijks voedsel en alles wat mensen maken, tot omvattende theorieën over de ontwikkeling en zelfs het wezen van de mens, en dat in alle perioden van de prehistorie tot heden.

Het is een wereld met een kleurrijke bevolking. Zonder uitzondering bestaat die bevolking uit liefhebbers van alle resten van menselijke aanwezigheid die in de grond te vinden zijn en van wat daaruit te leren valt; het zijn amateurs in de ware zin van het woord, zowel hobbyisten als beroepsarcheologen. Onder de hobbyisten zijn er met een tamelijk passieve belangstelling, maar er zijn er ook die actief zijn en vaak in het veld op zoek gaan naar vondsten, met het doel een bijdrage te leveren aan de kennis over het verleden. Aan de beroepskant zijn ook heel wat archeologen die dagelijks in het veld te vinden zijn. Andere houden zich vooral bezig met het bestuderen van vondsten en opgravingsresultaten en weer andere zijn doorgestoten naar bureaufuncties en collegezalen waar zij zich bezighouden met beleid en onderwijs, maar vaak tot hun verdriet nauwelijks meer aan het eigenlijke onderzoek toekomen.

Deze bundel opstellen, *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie*, is opgedragen aan dr. Ernst Taayke. De laatste zestien jaar van zijn loopbaan werkte hij als beheerder in het paradijs voor de materiaalliefhebber, het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis, een functie waarvoor niet alleen een gedegen kennis van uiteenlopende archeologische materiaalsoorten nodig was, maar ook een vorkheftruck-rijbewijs. Hij werd hier in 2002 aangesteld. Voor die tijd was het depot slapende. Ernst was bij wijze van spreken de prins die Doornroosje wakker kuste. Hij begon alleen, maar al snel bleek dat er meer mensen nodig waren om orde te brengen in de enorme hoeveelheid materiaal in het depot. De staf werd aangevuld met ondergetekende Michiel Rooke. Dat was een combinatie als asperges met ham, om het soort beeldspraak te gebruiken waar Ernst zelf een meester in is. Nu hij met pensioen gaat wordt de staf uitgebreid tot drie archeologen. Onder het beheer van Ernst heeft het depot zich ontwikkeld van dode opslag naar een kenniscentrum voor een breed publiek. Het contrast met het verleden is groot: In 2002 ontving het depot 35 bezoekers en enkele verzoeken om informatie. Nu ontvangt het depot jaarlijks meer dan 1500 bezoekers en meer dan 700 informatieverzoeken. Het depot is een plaats waar beroepsarcheologen, hobbyisten en tentoonstellingsmakers graag heengaan, voor deskundige determinaties, het opzoeken van vondsten of het uitvoeren van projecten. Ernst Taayke's interesse is overigens niet beperkt tot materiële resten. Hij begon ooit als psycholoog en kijkt nog steeds graag hoe de hazen lopen (zie de omslag), vooral in de wereld van de archeologie.

Ernst Taayke, materiaalspecialist en beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. Foto links: H. Faber Bulthuis; rechts: A. Nieuwhof.

Het vakgebied waarin hij het meest deskundig is, is dat van het handgevormd aardewerk uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen in Noord-Nederland. Het belang van zijn proefschrift uit 1996, *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.*, kan niet worden overschat. Sinds dat proefschrift kunnen vondsten en grondsporen worden gedateerd. De betrouwbaarheid van die dateringen is in de ruim twintig jaar na het verschijnen van het proefschrift vele malen bevestigd. Met name de archeologie van het terpen- en wierdengebied is met dit boek enorm vooruitgeholpen. Nieuw onderzoek geeft soms aanleiding tot kleine aanpassingen en uitbreidingen, maar dat doet niets af aan de betekenis van dit werk. Zijn chronotypologie staat als een huis.

Dat proefschrift alleen is al voldoende grond voor dit vriendenboek. Zijn werk als depotbeheerder heeft hem ook zeer geliefd gemaakt bij anderen, bijvoorbeeld bij beroeps- en hobbymatige steentijdonderzoekers. Deze *Fragmenten* zijn dus geschreven door een uiteenlopende verzameling archeologen met uiteenlopende specialismen, die als gemeenschappelijk kenmerk een grote waardering hebben voor de persoon en het werk van Ernst Taayke. Het boek geeft daarmee een mooi inkijkje in de archeologie zoals die op dit moment wordt beoefend. De volgorde van de artikelen is chronologisch, van paleolithicum tot late middeleeuwen, eindigend met een aantal bijdragen van meer algemene aard.

Veel gebruikt, gehavend en beduimeld exemplaar van het proefschrift van Ernst Taayke

Namens het bestuur van de Verenging voor Terpenonderzoek bedanken wij Frederike Slichter voor haar omslagillustratie, alle auteurs voor hun bijdragen, alle fotografen en instanties voor het geven van toestemming voor het gebruik van hun foto's, en de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe en het Wetenschappelijk Fonds van de Drents Prehistorische Vereniging voor genereuze financiële bijdragen in de drukkosten van dit boek.

Annet Nieuwhof, Egge Knol en Jelle Schokker (redactie)
Michiel Rooke (provinciaal archeoloog, provincie Groningen)

19 Een heilige in It Heidenskip

Een volmiddeleeuwse veenontginning onder de klokslag van Sint Ursula

Gilles de Langen en Hans (J.A.) Mol

Fig. 1 De huidige boerderijen aan de Ursuladyk 5 (links) en 3 (rechts), It Heidenskip onder Workum met huidige hoogtes (AHN-hillshade) en de verdwenen boerderij en het verkavelingspatroon van 1832 (rode lijnen), volgens luchtfoto, www.ahn.nl en www.hisgis.nl. Kaart S. de Bruijn, provincie Fryslân.

Inleiding

In 2014 raakten wij los van elkaar betrokken bij een zandstenen sarcofaagfragment dat eerder in de omgeving van Workum was gevonden. Een artikel in het *Friesch Dagblad* van 11 april van dat jaar maakt melding van de vondst en de overdracht.[1] De vondst was al gedaan in 1989; melkmachinevertegenwoordiger Hessel Bouma uit Scharnegoutum was erbij toen bij de aanleg van een nieuwe ligboxenstal een bijzonder stuk steen werd gevonden in It Heidenskip, ter hoogte van Ursuladijk nr. 5 (fig. 1). Hij mocht de steen meenemen, als hij de zaak maar geheimhield. Gevreesd werd dat ophef erover de voortgang van de bouw in gevaar zou brengen. Kort na de voltooiing van de stalbouw meldde Bouma het tevoorschijn komen van de steen alsnog, en wel bij de Stichting *Alde Fryske Tsjerken*. Toen dit niet tot nader onderzoek leidde, besloot hij de zaak te laten rusten; het zerkfragment kreeg een plek in zijn tuin te Scharnegoutum. Vijfentwintig jaar later, in 2014, las Bouma in het tijdschrift van genoemde stichting een artikel over zandstenen sarcofagen. Hij besloot zijn stuk opnieuw aan te melden. Directeur Gerhard Bakker van de Stichting *Alde Fryske Tsjerken* nam contact op met de eerste auteur, die als provinciaal archeoloog oordeelde dat de vondst van waarde was en bij voorkeur in het Noordelijk Archeologisch Depot diende te worden opgeslagen. Daarmee kwam Bouma's steen onder de hoede van depothouder Ernst Taayke.

Omdat de vondst verband kon houden met het vermeende Sint-Ursulaklooster dat volgens de overlevering aan de huidige Ursuladijk had gestaan, werd de tweede auteur als kloosterdeskundige om commentaar gevraagd. Die was er echter zeker van dat dat Ursulaklooster nooit had bestaan. Volgens hem was de steen waarschijnlijk afkomstig van het kerkhof van een allang verdwenen parochiekerk. Toen hij eind augustus 2017 een bezoek bracht aan Museum *Warkums Erfskip* moest hij echter vaststellen dat zijn uitspraak in de krant de mythe niet uit de wereld had geholpen. Nog steeds kan elke bezoeker daar lezen dat in It Heidenskip ooit een Sint Ursulaklooster heeft

1 Atsma 2014.

Fig. 2 Menselijke resten gevonden in de jaren 1970 ten oosten van de boerderij aan Ursuladijk nr. 5. Foto Oudheidkundige Vereniging Warkums Erfskip.

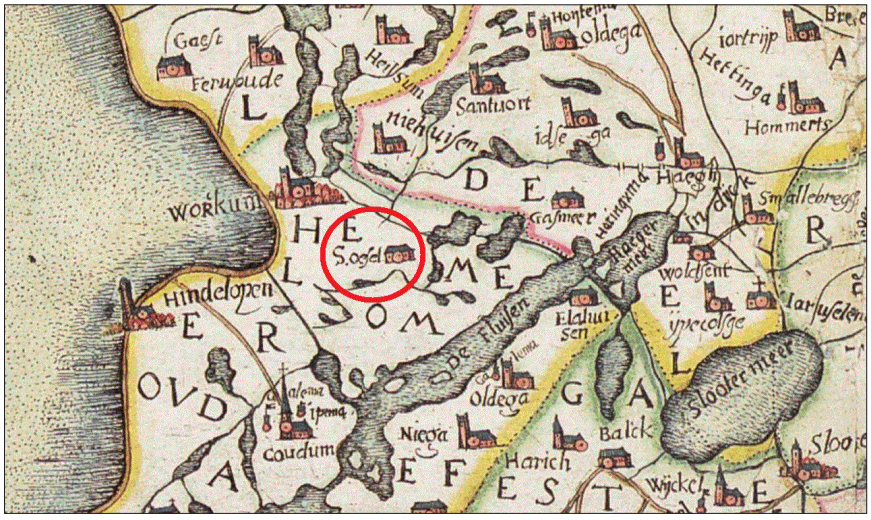

Fig. 3 Sint Ursula (als S. oesel) naast het symbool voor een kerk (een kleine kerk zonder toren) op een uitsnede van de Frisia Occidentalis-kaart bij de kroniek van Winsemius uit 1622.

gestaan. In de bijbehorende vitrine bevindt zich een doos met menselijke resten, die begin jaren zeventig ten oosten van de boerderij op nr. 5 opgegraven zijn door Hans Miedema, volgens de *Leeuwarder Courant* indertijd een tienjarige jongen die woonde aan de Ursuladijk.[2] Het betreft een paar botfragmenten en de overblijfselen van ten minste twee schedels (fig. 2). Bij navraag toonde *Warkums Erfskip* zich bij monde van Hans Speerstra bijzonder behulpzaam met het verstrekken van nadere gegevens over deze en andere vondsten. Ook bij het graven van een vaart tussen de Luts of Ursulagracht en Ursuladijk nr. 5 bleken menselijke botten te zijn gevonden. *Warkums Erfskip* gaf ook de resultaten vrij van het ^{14}C- onderzoek dat op haar verzoek in 2014 door de Rijksuniversiteit Groningen aan een van de kiezen was verricht. Het had een datering tussen 1030 en 1189 opgeleverd.[3]

Hiermee had *Warkums Erfskip* een waardevolle voorzet gegeven voor een vervolgstudie. Uit de relatief vroege datering kan worden afgeleid dat het menselijk botmateriaal nooit van een kloosterhof afkomstig kan zijn, al was het maar omdat de oudste kloosters van Friesland eerst van na 1132 dateren en zeker niet in ontginningsgebieden zoals It Heidenskip waren gevestigd.[4] Dit versterkt dan weer het vermoeden dat de botresten en het sarcofaagfragment niet uit een klooster maar uit een kerkhof van een parochiekerk komen, die dan aan Sint Ursula gewijd moet zijn geweest. Maar als dat zo is, hoe zijn dan de stichting én de vroege verdwijning van deze kerk te verklaren?

Een spookklooster

Hoe kon een afgebroken Sint Ursulakerk een mythisch tweede leven als kloosterkerk gaan leiden?[5] Op haast alle topografische kaarten van Friesland uit de tijd vóór 1600, van de Jacob van Deventerkaart uit 1545/1559 tot de kaart van Leo Sibrandus uit 1595, komt Sint Ursula voor als plaatsnaam ten zuidoosten van Workum. Van Deventer geeft de vorm *S Ursul*, Leo Sibrandus spelt de naam als *S Oesel*. In latere kaarten vindt men hem ook vaak als *Sursel* of *SVrsel*.[6] Alleen Van Deventer geeft de vorm S Ursul. Uit geen van deze naamvormen is echter af te leiden dat het om een klooster gaat. De naamgeving loopt parallel aan die van andere dorpen met een heiligennaam, zoals Sint Annaparochie (S Anna) en Sint Jacobiparochie (S Iacob). Omdat de opeenvolgende Friese cartografen vaak leentjebuur speelden bij hun voorgangers, hebben alle kaarten uit de 17de eeuw hier ook Sint Ursula als naam, soms met het symbool van een (klein) kerkje erbij. Zie bijvoorbeeld de bekende en invloedrijke kaart *Frisia Occidentalis* van Adrianus Metius die opgenomen is in Pierius Winsemius' *Cronique ofte historische geschiedenisse van Vriesland* (Franeker 1622; fig. 3).

De eerste kaart waaruit opgemaakt zou kunnen worden dat het een klooster betrof, is die van Bernardus Schotanus uit 1664.[7] Daarop is bij de plaatsnaam S. Ursel niet het symbool

2 Vogelzang 2014.

3 GrA-62957: 915 BP ± 30; in kalenderjaren 1030-1189 n.Chr (95.4% waarschijnlijkheid).
4 Over de oudste Friese kloosters, zie Mol 1995.
5 Zie ook Santema, 1967.
6 De Rijke 2006, 76-77.
7 Website Tresoar, atlas Schotanus, 1664, blad Hemelumer Oldeferd en Noordwolde.

van een kerk geplaatst maar dat van een klooster. Het is niet duidelijk waarom. Misschien was het omdat de kaartmaker dacht dat er geen sprake kon zijn van een dorpskerk, aangezien er in zijn tijd niet meer zoiets bestond als een kerkdorp Sint Ursula(ga). In dat geval was de keuze voor een verdwenen klooster het enige alternatief. De gegevens op Schotanus' kaart van 1664 zijn in elk geval door latere, 18e-eeuwse en 19de-eeuwse kaartmakers overgenomen. Dat geldt ook voor Wopke Eekhoff, die in zijn *Nieuwe Atlas van de provincie Friesland* op blad Hemelumer Oldephaert en Noordwolde van 1851 er in plaats van een symbool de woorden 'voorm. kloosster' bij heeft opgenomen (fig. 4). Dat lijkt niet op tussentijds verworven informatie terug te gaan. Ook voor echte voormalige kloostererven, zoals dat van Nazareth onder Idzega, geeft Eekhoff geen symbool maar een vergelijkbare omschrijving.

In Eekhoffs tijd kan al wel de fictieve prent van het klooster (fig. 5) hebben bestaan die in de Rooms-katholieke Sint-Werenfridusparochie van Workum werd bewaard, en waar diverse andere afbeeldingen op zijn geënt. Het werk is kunsthistorisch nooit onderzocht. De bijbehorende tekst luidt: 'het klooster van St. Urzula, gelegen ½ uur van Workum in 't Heidenschip is geboud int jaar 1389 ten tyde van pous Bonevacius de IX door de heeren Katholyke pastoren Petrus Nicolaas, Louis de Montagne, Johan Thinge en Jacobus Danielsz.' Wij missen de expertise om het werk precies te dateren maar vermoeden, op grond van de naïef-romantische weergave en de anachronistische opzet van het onderschrift, dat het niet ouder is dan 1800.[8] Nader onderzoek is zeker geboden.

De doopsgezinde predikant T.H. Siemelink stelde in zijn boek over de *Geschiedenis van Workum* uit 1903 vooral op basis van deze afbeelding, maar ook rekening houdend met de vermelding op de kaart van Schotanus, de naam Ursulapoel en een aantal in 1881 tevoorschijn gekomen botten en skeletten, dat er onbetwistbaar een klooster in It Heidenskip heeft gestaan. Op ingeven van de toenmalige pastoor van Workum veronderstelde hij dat dit bewoond is geweest door benedictijnen. Zijn idee van een klooster werd vervolgens overgenomen door anderen, waaronder de productieve publicist Anne Hallema, die wel als mening gaf dat er geen benedictijnen maar tertiarissen in zullen hebben verbleven.[9]

In 1941 pakte de rijksarchivaris in Friesland, M.P. van Buijtenen, de draad op door te melden dat een bestaan als derde-ordeklooster onmogelijk was, aangezien het enige Workumer tertiarissenhuis, Mariënacker, binnen de stedelijke bebouwing was gelegen. Hij nam de overlevering echter wel serieus en opperde dat Sint Ursula ooit een kartuizer eremietenklooster was.[10] Hij verwees daarvoor naar een passage in het uit 1520 daterende testament van heer Jarych Haringzoen, vicaris te Workum, waarin de armen worden bedacht met het overschietende geld: dat moest worden omgezet in één of twee last rogge, uit te delen aan de armen *der tho ka<e>tusers foer*

Fig. 4 Sint Ursula aangeduid als voormalig klooster door Wobke Eekhoff in zijn Nieuwe Atlas van de provincie Friesland (fragment blad Hemelumer Oldephaert en Noordwolde 1851). Vanuit de Sint Ursulapoel loopt de Sint Ursulavaart, ook aangeduid als de voormalige Kerkvliet, richting de Nauwe en Wijde Larts.

dye porte gaed.[11] Zonder problemen was deze interpretatie niet. Van Buijtenen merkte over een Fries testament uit 1535, van de edelman Epo Lyauckema uit Sexbierum, zelf al op dat de door de testateur begunstigde kartuizers in Friesland toen nog niet over kloosters beschikten.[12] Wat heer Jarychs bepaling betreft, heeft nieuw onderzoek inmiddels uitgewezen dat die inderdaad doelde op kartuizers, maar dan op de monniken van Sint Andries ter Zaliger Havene in Amsterdam. Het geld van heer Jarich blijkt namelijk netjes verantwoord in het *liber benefactorum* (een begunstigingsregister) van dit klooster. De eerste betaling werd geboekt tussen 18 oktober 1521 en 18 oktober 1522 *ex parte domini Jarici in Frisia*.[13]

Onwetend van dit feit uitte de amateurhistoricus O. Santema al in 1967, in een stevig gefundeerd Friestalig opstel in een verzamelbundel over *De stêd Warkum*, zijn scepsis over het bestaan van een klooster bij de Sint Ursulapoel. Hij brengt daarin een groot deel van de hierboven aangevoerde argumenten contra enig klooster naar voren. Op de vraag wat

8 Onze indruk wordt bevestigd door drs. Hugo ter Avest, directeur van het Hannemahuis in Harlingen, die op ons verzoek een korte blik op de gouache heeft geworpen. Aan de hand van een soortgelijke prent met eenzelfde soort tekst uit 1825 komt hij eveneens uit op eerste helft van de 19de eeuw.
9 Hallema 1918, 106.
10 Van Buijtenen 1941, 132 e.v.
11 Verhoeven & Mol 1994, nr. 96.
12 Verhoeven & Mol 1994, nr. 138. Epo Lyauckema maakt hier een bepaling ten gunste van het kartuizer klooster in Amsterdam '… ter tyd hyr int land een sticht wirt; alsdan hyr in dit claester to blyuewen'.
13 Stadsarchief Amsterdam, Archief Burgerweeshuis, Kartuizerklooster, inv. nr. 566, f. 79-80. Met dank aan dr. B. de Melker die ons op deze passage attendeerde.

Fig. 5 Waarschijnlijk vroeg-19de-eeuwse prent van het fictieve Sint Ursulaconvent. Collectie Museum voor Kerkelijke Kunst te Workum.

er dan wel bij de poel kan hebben gestaan, komt hij mede op basis van historische kaarten en uit archiefbronnen bekende waternaam Tierckslaet/Kerksloot uit op een seculiere kerk of kapel, 'faaks mei noch in hûs der by foar de preester, boud yn de tolfde ieu of faeks letter, troch St-Odulf fan Staveren'.[14] Dat laatste lijkt een slag in de lucht omdat It Heidenskip in de late middeleeuwen parochiaal onder de Sint-Gertrudiskerk van Workum viel, die nu juist niet in de bekende kapellenlijst uit 1132 van het Odulfsklooster voorkomt.[15] Voor het overige zat Santema echter al helemaal op het goede spoor.

Het is daarom vreemd dat nadien, in 1984, het bordkartonnen klooster toch weer opgetrokken is, en wel door de emeritus hoogleraar in de veterinaire virologie Jac. Jansen, die na zijn pensionering aan de universiteit van Utrecht liefhebberde in de geschiedenis van zijn geboortestad Workum. Nieuwe argumenten geeft hij niet. Hij kapittelt slechts Santema omdat die zich 'sûnder ek mar in grisseltsje bewiis' aansluit bij het in het kloosternaslagwerk *Monasticon Batavum* geuite negatieve oordeel van H.J.J. Scholtens met betrekking tot de 'kartuizerhypothese' van Van Buijtenen.[16] Jansen was er kennelijk niet van op de hoogte dat Scholtens een eminent kenner van de kartuizer orde in Nederland was die wist dat in de relatief goed overgeleverde centrale ordebronnen niets te vinden is over kartuizers in Friesland.[17] Dat laatste geldt ook voor de archieven in Friesland betreffende de kloosters. Ook al geldt die overlevering in het algemeen als fragmentarisch, voor de 16de eeuw kan elk toen bestaand klooster er wel in worden teruggevonden,[18] bijvoorbeeld in de vele overgeleverde testamenten. Daarin wordt elk convent, ook het kleinste, wel meer dan één keer genoemd.[19]

Sint Ursula, de kies, de zerk en de datering van de kerk in It Heidenskip

Het Ursulaklooster mag daarmee dan uit de wereld geholpen zijn, dat geldt niet voor Sint Ursula in It Heidenskip. Vanaf wanneer werd zij in dit gebied vereerd? Als dit in een kapel of parochiekerk was, moet dat een van de vele kerken zijn geweest die na 1000 als dochters van oudere missiecentra en vroege moederkerken in Friesland werden gesticht. De vondst van bot- en schedelfragmenten en het opduiken van een sarcofaagfragment wijzen op een begraafplaats bij zo'n kerk.

De heilige is zonder twijfel te duiden als Sint Ursula van Keulen, die in deze hoofdplaats van het aartsbisdom, waartoe ook Utrechts Friesland hoorde, sinds de 11de eeuw intensief werd vereerd. De eerst in de 10de eeuw uitgesponnen legende wil dat Ursula een Bretonse koningsdochter uit de 4de eeuw was, die uitgehuwelijkt werd aan een zoon van de heidense koning van Engeland. Zij wilde wel in de verbintenis toestemmen op voorwaarde dat haar bruidegom zich zou laten dopen en zij zelf met tien metgezellen, elk weer in het gezelschap van duizend andere maagden, een bedevaart naar Rome

14 Santema 1967, 213-215. Vertaling: 'Misschien met nog een huis erbij voor de priester, gebouwd in de 12de eeuw of misschien later, door St. Odulf uit Staveren.'
15 Mol & Van Vliet 1998, 128-129.
16 Jansen 1984, 390; voor het oordeel van Scholtens, zie Schoengen, 1942, 132.
17 In zijn annotatie ontbreekt elke aanwijzing dat Jansen zich verdiept heeft in het werk van Scholtens. Zie over laatstgenoemde auteur Gruijs 1982.
18 Dit nog buiten de door Hallema (1918) gepubliceerde kloosterlijsten, waarin – zoals gezegd – evenmin een Ursulaklooster voorkomt.
19 Mol 1995, 201-205.

mocht maken. Die tocht zou ze volgens de overlevering ook ondernomen hebben, per schip via Keulen stroomopwaarts tot Bazel en dan verder te voet en te paard over de bergen. Na hun bezoek aan Rome weer terug in Keulen werden alle pelgrims gedood door de Hunnen, die op dat moment de stad belegerden. De knappe Ursula bleef dit lot aanvankelijk bespaard, aangezien de Hunnenvorst Attilla verliefd op haar geworden was. Ze ging uiteraard niet in op zijn aanbod haar te sparen en te huwen, waarna een pijlschot haar martelaarschap bezegelde.

Deze legende is in vele versies opgetekend, het meest uitvoerig in de eerste *Passio Ursulae* uit ca. 970.[20] In de 11de eeuw werd de devotie vanuit Keulen en omgeving verspreid, getuige haar opname in diverse liturgische teksten.[21] De cultus ontving een extra impuls toen in 1106 bij het uitgraven van een nieuwe gracht voor de wallen van Keulen een Romeinse necropool met massa's menselijke resten werd ontdekt, waarbij het verhaal de ronde deed dat dit de overblijfselen waren van Ursula's 11.000 maagden.[22] Er ontstond een levendige handel in relieken, waarvan er vele in kerken in heel Europa terechtkwamen. De Sint Ursulakerk in It Heidenskip kan echter al eerder zijn gesticht. Er zijn elders Ursulakerken die zeker van vóór 1100 dateren.[23]

Welke andere aanwijzingen hebben we voor een datering van de Ursulakerk in It Heidenskip? Gemeld werd al dat een kies van één der gevonden schedels ^{14}C-gedateerd is in de periode 1030-1189. Het kerkhof en dus ook de kerk kunnen al enige tijd in functie zijn geweest toen deze dode werd begraven.

Een ander element voor plaatsing in de tijd biedt het grafdekselfragment van rode zandsteen (fig. 6). Hoe klein het fragment ook is, de versiering is gemakkelijk te duiden.[24] Ze is eenvoudig geometrisch en laat zich reconstrueren als deel van een over de hele grafplaat uitgespaarde reeks diagonaal- of Andreaskruisen. Sarcofaagdeksels met deze standaardversiering, aangebracht in werkplaatsen bij de steengroeven, blijken in Nederland en Noordwest-Duitsland wijd verspreid te zijn geweest. Er zijn vele exemplaren van gevonden. De ouderdom van de afzonderlijke deksels is lastig te bepalen maar de meeste exemplaren worden in de 11de eeuw gedateerd, al is het niet uitgesloten dat ook na 1100 nog zulke deksels zijn gemaakt.[25]

Daarmee is voor de kerk en het kerkhof een tijdvak afgebakend van ruwweg een eeuw, zo tussen 1050 en 1150, waarin de stichting heeft plaatsgevonden. Deze kerk zal, getuige het opduiken van de menselijke resten en het sarcofaagfragment op de plek van de latere, op de kadasterkaart van 1832 goed zichtbare boerderij aan de Ursuladijk, niet ver van de Ursulapoel hebben gestaan (zie fig. 1). Deze boerderij is in 1880 of 1881 afgebroken.[26] In de plaats van deze boerderij werden respectievelijk in 1884 en 1886 twee nieuwe boerderijen gebouwd, te weten de nummers Ursuladijk 3[27] en 5[28], de eerste ten oosten van de Ursulagracht, de tweede ten westen van de oude boerderijplaats. Ten behoeve van die nieuwe westelijke boerderij is toen, deels door de oude plaats heen, een nieuwe gracht getrokken. Omdat volgens het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) hier elk spoor van een verhoging ontbreekt, lijkt het erop dat grond van het oude erf is gebruikt om de beide nieuwe boerderijplaatsen op te hogen. Dat kan dan verklaren waarom er behalve in de nieuwe gracht vondstmateriaal op beide erven is aangetroffen.

Fig. 6 Fragment van het sarcofaagdeksel gevonden op het erf Ursuladyk 5, It Heidenskip. Foto: H. Faber Bulthuis, Noordelijk Archeologisch Depot.

De ontginningen onder Workum

Een verdere aanscherping van de datering van de kerkstichting, en meteen ook een aanzet tot de oplossing van het raadsel van de kerkverdwijning, kan alleen het archeologische beeld van de nederzettingsontwikkeling bieden. Belangrijk daarvoor is dat de locatie zich in het noordelijk deel van een betrekkelijk langgerekte agrarische veenontginning bevindt, die van een grenslijn onder Workum in het noordwesten tot voorbij Oudega in de Noordwolde - niet te verwarren met het verderop eveneens ter sprake komende Oudega in Wymbritseradeel - in het zuidoosten strekt en zo over de Fluessen heen reikt tot de Rien.[29] Rond de vindplaats zijn aan de hand van 19de-eeuwse kavellijnen verschillende ontginningsgroepen in kaart te brengen (fig. 7). Die groepen, alsmede de landschappelijke ontwikkeling sedert het begin van de ontginningen, kunnen geduid worden met behulp van de

20 Daarvoor was waarschijnlijk de maagd Pinnosa hoofdpatroon in Keulen; in het midden van de 10de eeuw is zij verdrongen door Ursula, van wie toen in Keulen een epitaaf was ontdekt: Montgomery 2009, 14-15.
21 Hoefener 2016, 67-68, 74.
22 Montgomery 2009, 19-20.
23 Bv. de kerken van Vaassen (Gelderland) en Lanaken (Belgisch Limburg, even ten noorden van Maastricht); . mogelijk ook die van Oosterwolde (Fr.), die de oudste kerk van Ooststellingwerf en een vroege dochter van de Drentse seendkerk van Diever is (Bloemhoff & Worst, 2017, 59). De andere Ursulakerk in Friesland is de kerk van Welsrijp onder Franeker, die misschien omstreeks 1200 werd gebouwd (Roemeling 2013, bijlage 1 [Corpus], 1191). Voor de wijding van Oosterwolde en Welsrijp aan Ursula, zie Verhoeven 1989, 94 en 100.
24 Afmetingen 46,0 x 41,5 x 9,0 cm; gewicht 25,5 kg. Met dank aan J. Schokker, Noordelijk Archeologisch Depot.
25 Waslander 1991, 15; Haiduck 1985, 32-33. Vgl. Martin 1957, 22-24.
26 Santema 1967, 211; Jansen 1984, 387.
27 Monumentnummer: 513621 St. Ursula (MIP: FR-NIJE-153). Met dank aan D. van Weezel Errens, provincie Fryslân.
28 Hoekstra 1992, 234.
29 De waternaam Rien of Rijn kan begrepen worden als grenswater: Gildemacher 1993, 440-445.

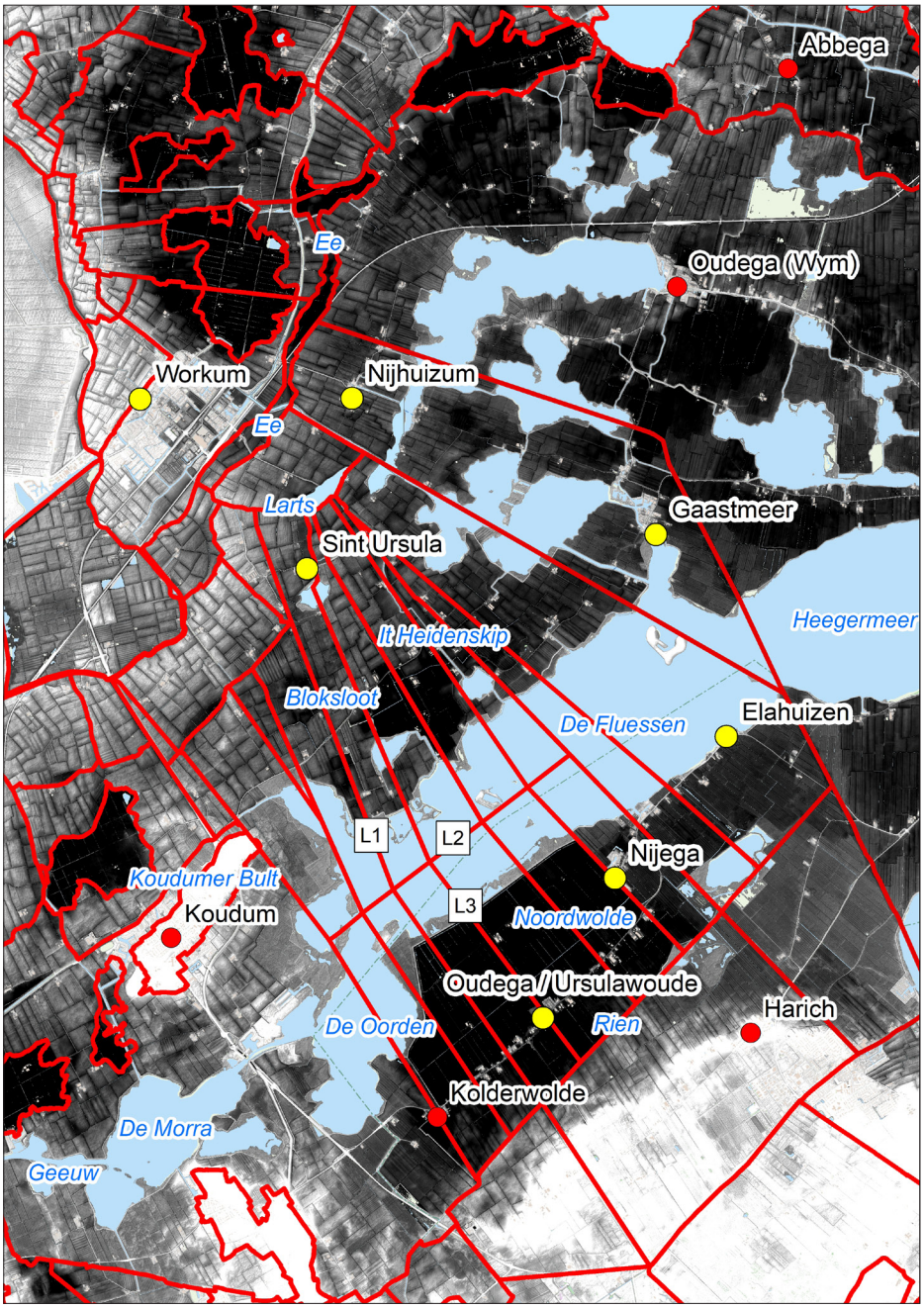

Fig. 7 Hoofdlijnen van de oorspronkelijke verkaveling rond Workum en omgeving (ondergrond www.ahn.nl). Gele stippen: de (voormalige) kerken onder Workum. Kaart: T. Sibma, provincie Fryslân.

resultaten van recente opgravingen in Workum en Staveren. Daarbij kan ook een beroep worden gedaan op de kennis die inmiddels beschikbaar is over de landschappelijke ontwikkelingen aan de zuidwestkust van Friesland en het ontstaan en steeds verder verwijden van de Zuiderzee. Wat dat laatste betreft, mag vooraf wel onderstreept worden dat de Friese westkust gedurende de middeleeuwen sterk geërodeerd is en dat daarbij niet alleen land verloren is gegaan maar ook kleilagen zijn afgezet die oude veenontginningen afdekken. Soms is dat pakket te dik om een uitspraak te kunnen doen over het landschap eronder. In andere gevallen is het dankzij de analyse van het AHN mogelijk om oude, dichtgeslibde sloten op te sporen.

De veronderstelde Sint Ursulakerk stond aan het begin van een gebied met een blokstrokenverkaveling dat zich uitstrekt tot aan de Fluessen. Deze verkaveling is het restant van een fijnmazige strokenpercelering die karakteristiek is voor een veenontginning. Voor een aantal nog niet geëgaliseerde oude kavels kan deze fijnmazige oorspronkelijke opdeling worden aangetoond, onder meer aan de hand van verschillen in de mate van verzakking. Het gereconstrueerde slotenpatroon negeert de historisch bekende poelen, zoals figuur 7 duidelijk laat zien. Deze poelen moeten dus na de ontginning zijn ontstaan. Waarschijnlijk geldt dit ook voor de Ursulapoel, even ten zuiden van het kerkhof van Sint Ursula. In het meest noordelijke stuk van dit ontginningsblok maken de percelen een flauw knik tot waar ze het bochtige water van de Nauwe Larts raken (fig. 8).

Om de ontginningsgeschiedenis rond Sint Ursula in de greep te krijgen kunnen we het gebied het beste eerst van enige afstand bekijken. We zien dan dat de ontginningen rondom de Ursulapoel tot de meest noordelijke veenterritoria van het voormalige Zuidergo behoorden, te weten die welke samen de oer-parochie Workum vormden (fig. 9). Aan de noordzijde grensde dit blok aan de randveenontginningen van Westergo onder Abbega, Oudega Wymbritseradeel en Heeg. Aan de zuidoostzijde raakten ze zoals gezegd aan de Rien, het grenswater dat als veenscheiding met het ontginningsblok van Harich in Gaasterland fungeerde. Aan de westzijde sloten ze aan op het blok van Koudum.

Binnen de oer-parochie Workum en ten noordoosten van Sint Ursula liggen de voormalige veenontginningen van Gaastmeer en Elahuizen. De ontginning van Gaastmeer is onmiskenbaar gestart aan een veenstroom die door het later binnendringende zeewater sterk is vergroot en het karakter van een getijdenriviertje heeft gekregen.[30] Volgens de *Topographische Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden 1850-1864* dragen de daarbij ontstane meertjes bij Nijhuizum en Hieslum de naam Ee, terwijl ook de trekvaart daar 'Ee of trekvaart' wordt genoemd.[31] Het is goed mogelijk dat de Ee de naam was van deze oude veenstroom, ook

30 Zie Stiboka en Rijks Geologische Dienst 1982.
31 Topographische Militaire Kaart; zie www.hisgis.nl (ondergrond).

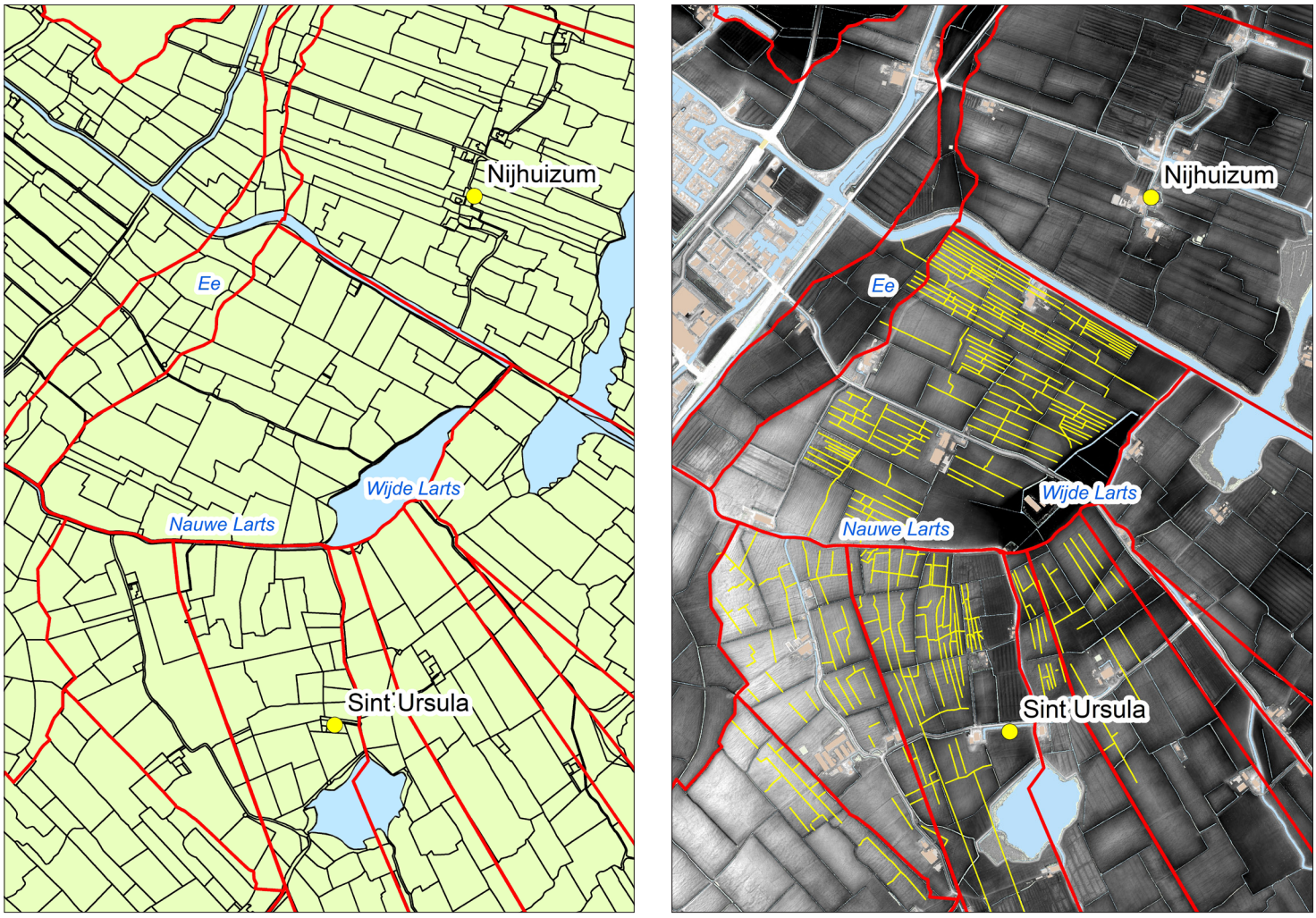

Fig. 8 Links: Verkavelingspatroon in 1832 rond St. Ursula volgens www.hisgis.nl. Rechts: Delen van de oorspronkelijke strokenverkaveling rond St. Ursula (ondergrond www.ahn.nl). Kaarten: T. Sibma, provincie Fryslân.

van dat deel van de stroom ter hoogte van Workum. Net als in het blok van Sint Ursula zijn de poelen en meren ook hier pas na de ontginningen ontstaan. Gaastmeer kon zich ten tijde van de toenemende wateroverlast handhaven dankzij de aanwezigheid van enkele pleistocene hoogten, waarnaar het naamdeel Gaast verwijst. Door het opschuiven van de nederzettingslijn bleven de oude ontginningen leeg achter. Later, in de 13de eeuw, zag men kans om hier met in veeteelt gespecialiseerde bedrijven een tweede bestaan op te bouwen. De naam Nijhuizum dateert uit die tijd.

Tussen Sint Ursula en Gaastmeer strekt zich het gebied van Elahuizen uit. De Elahuister ontginningen starten bij de Wijde Larts. In de naam van dit water is de vorm Lets of Lits te herkennen, die elders in Friesland voor tal van soortgelijke, langzaam lekkende veenstroompjes bekend is.[32] De Wijde Larts sluit aan op de eerder genoemde Nauwe Larts waaraan de ontginningen van Sint Ursula lijken te zijn gestart en die uitmondt in de stroom tussen Nijhuizum en de zeedijk onder Workum, ofwel de Ee (fig. 8). Dit maakt het waarschijnlijk dat de ontginningen van Sint Ursula en Elahuizen tegelijk zijn gestart, en daarmee ook dat de ontginners van Elahuizen kerkelijk onder Sint Ursula ressorteerden voor zij zelf een kerk kregen. Het gebied tussen Larts, Ee en Nijhuizum wordt gekenmerkt door een blokverkaveling en sporen van stroken. Juist in dit gebied is de oorspronkelijke strokenverkaveling nog goed herkennen op het AHN (fig. 8). Dit gebied moet net als dat van Workum vanuit de Ee ontgonnen zijn.[33] De 'verblokking' van de oorspronkelijke verkaveling is een effect dat algemeen optreedt bij overslibbing van veengrond. Een kleidek biedt namelijk meer stevigheid aan de bodem, waardoor minder sloten nodig zijn om de toplaag begaanbaar te houden.

Ten westen van het blok van Sint Ursula bevindt zich een ontginningseenheid die de uiterste oostzijde van de Koudumer Bult snijdt en op het AHN een strokenverkaveling toont. De lijnen aan de zuidoostzijde van de Koudumer Bult hebben dezelfde oriëntatie als die op de Bult zelf en lopen door ten zuiden van de Morra en de Oorden. Ook deze meren, waarvan laatstgenoemde overgaat in de Fluessen, moeten dus van na de ontginningen dateren. Ze ontstonden waarschijnlijk toen water en wind greep kregen op de oevers

32 Gildemacher 1993, 334-341, met name 339 onder Workum (Larts) en 341 onder Gaasterland, Wijckel (Lurts). Interessant is dat tegenwoordig voor deze (oude) Larts de naam Luts in omloop is, getuige de kaart die door *Warkums Erfskip* van de vondstlocatie is gemaakt.

33 Wat de waternamen betreft lijkt de situatie op die rond Leeuwarden waar eveneens een Lits uitmondde in een Ee.

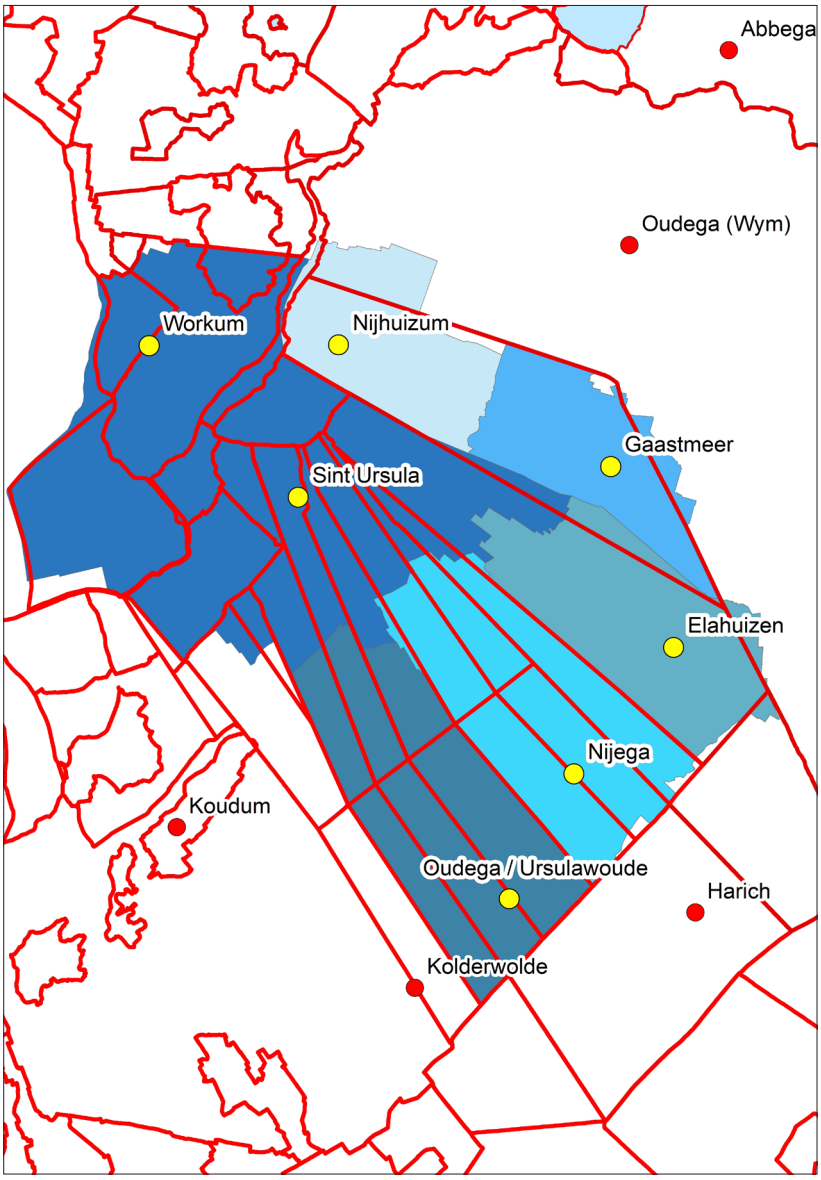

Fig. 9 De historisch bekende kerken en parochiegrenzen binnen de oer-parochie Workum. Kaart: T. Sibma, provincie Fryslân.

van dwars op de ontginningsrichting gegraven waterwegen. Het is in dit verband interessant dat een klein meer ten westen van de Morra de naam Geeuw draagt, een naam die verwijst naar een vrij lang water dat is gegraven ter ontginning van veenland.[34]

Terwijl de ontginningen van Elahuizen de oostelijke helft van de Fluessen recht oversteken, tonen die van het oostelijke deel van Kolderwolde, Oudega en het westelijke deel van Nijega in hun oriëntatie geen rechtlijnige aansluiting bij de ontginningen ten noordwesten van de Fluessen. Kolderwolde (lees Koudumer wolde, dus de ontginning van Koudum), Oudega en Nijega-West hadden echter ongetwijfeld ook een directe relatie met gebieden over het meer. Wanneer we de kerkelijke indeling erbij halen en de parochiegrenzen laten spreken, zien we dat de bewoners van Oudega en Nijega, evenals trouwens die van Elahuizen, in de 17de eeuw nog steeds hooilanden hadden aan de andere kant van het water. Dit betekent dat de Fluessen net als de eerder genoemde meren pas na de ontginningen zijn ontstaan,[35] en dat de ontginningen van Oudega en Nijega een nieuwe oriëntatie hebben aangenomen toen ze verder het veen in opschoven. Zo'n heroriëntatie is ook elders in Friesland waargenomen, bijvoorbeeld in Opsterland.[36] Het punt waarop de ontginners van Oudega, Nijega-West (en Kolderwolde-Oost) zich heroriënteerden, moet ter hoogte van het latere meer worden gezocht. De hooilanden ten noorden ervan passen namelijk nog binnen de richting van de ontginning van Sint Ursula.

Mede op grond van de in oorsprong middeleeuwse kerspelgrenzen kan vastgesteld worden dat de ontginningseenheid van Sint Ursula aan de westzijde begrensd werd door de Bloksloot. Ten zuiden van de Fluessen valt de afbakening van het ontginningsgebied samen met de kerspelgrens tussen Kolderwolde en Oudega. Waar de beide lijnen elkaar ontmoeten, bevindt zich het nieuwe oriëntatiepunt van de ontginners (fig. 7, lijn 1). Ook andere belangrijke ontginningslijnen die aan weerszijden van het meer lopen maken een knik midden op de Fluessen. De punten van heroriëntatie liggen op één lijn (fig. 7, lijn 2). Het is goed mogelijk dat die lijn de loop aangeeft van een voormalig hoofdafwateringskanaal. Trekken we nu vanuit de kerk van Oudega in noordwestelijke richting een lijn parallel aan de verkaveling (figuur 7, lijn 3), en gaan we over het meer, via de knik op de lijn midden op de Fluessen, door de hooilanden van Oudega in de richting van de kavels van Sint Ursula, dan komen we precies uit bij Sint Ursula zelf. Met andere woorden: de kerkhoven van Sint Ursula en Oudega liggen op dezelfde kavel. Dat maakt duidelijk dat op het kerkhof van Sint Ursula ooit de moederkerk stond waarvan die van Oudega is afgesplitst.

Oudega en Ursulawoude

De kerk van Oudega draagt in de bronnen van de 15de en 16de eeuw verschillende namen. Ze wordt dan *Aldencappel* genoemd, in het Latijn *Antiqua capella*, of *Holdegae capla*, met – zo lijkt het - enige nadruk op het bescheiden karakter van het kerkgebouw.[37] Van dit dorp is bekend dat de bene-

34 Gildemacher 1993, 257.

35 Ook het Sneekermeer ontstond pas na de ontginningen, zie Bakker 2006.
36 Worst 2012, 83 en 95-96; De Langen 2011, 86.
37 Zo in de Latijnse kroniek Preliarius, Tresoar Hs. PBF, nr. 1383, f. 7r. (1485); verg. de vertaling door Ottema 1855, 10 (Aldenkappel). De vorm Holdegae Capla komt uit het testament van Idze Jathye zoen, parochiaan van het kerkdorp, uit 1505: Verhoeven & Mol 1994, nr. 68. In dit stuk wordt als patroonheilige Sint Johannes genoemd. Zie ook Roemeling 2013, bijlage 1 (corpus), 861.

Fig. 10 Reconstructie van het kloosterbezit van Staveren-Hemelum in Oudega naast het pastoriegoed en de boerderij met de naam Galama. Beide cirkels geven een indicatie van de omvang van het resterende nog niet precies te lokaliseren kloosterbezit (ondergrond Eekhoff 1851). Kaart: Johan Feikens, Fryske Akademy.

dictijnse abdij van Staveren-Hemelum er in het midden van de 16de eeuw flink wat goederen bezat. Uit kloosterbezitslijsten van kort na de Reformatie (1581 en 1606) blijkt dat in de Noordwolde een negental boerderijen op naam van dit klooster stond, met een totaal oppervlak van 520 pondemaat (ca. 190 ha). Zes daarvan lagen onder Oudega, twee onder Nijega en één onder Kolderwolde.[38] Het betrof in alle gevallen boerderijen met grote kavels van de Fluessen in het noorden tot de Rien in het zuiden. Sommige ervan beschikten daarbij nog over hooilandpercelen ten noorden van de Fluessen. Deze 'doorgaande' kloosterzates zijn niet allemaal goed in kaart te brengen door ze te koppelen aan de bekende van kadaster-, floreen- en stemkohieren, want die zijn juist voor dit gebied niet volledig.[39]

Gelukkig geeft de systematische opzet van de veennederzetting met zijn strokenverkaveling en plaatsing van boerderijen op een rij houvast.[40] Belangrijk daarbij is dat in de 16de eeuw de pastorieboerderij van Oudega ingeklemd lag tussen twee zates van het klooster. Dat blijkt uit het overzicht van de Oldegaaster kerkenfondsen in de Beneficiaalboeken van 1543, waar gezegd wordt dat de 12 roeden brede pastorie, 'doergaende van die Ryen uut inde Floessen' … aan de oostkant Merck Reijndszoons zate en aan de westkant Joucke Otte zoons zate tot naastligger heeft, die '*alle beijde die abbas van Hemlem toecompt* [onze cursivering]'.[41] Daaruit valt af te leiden dat het parochiekerkgoed en de twee kloosterboerderijen in eerder tijden één geheel hadden gevormd. Het betreft de stemnummers Oudega 18, 19 (= pastorie) en 20. Hoewel er in de Oudegaaster floreenadministratie van 1850 geen kadasternummers voor overgeleverd zijn, zijn de nummers van de oostelijk aangrenzende stemhebbende boerderij 17 (Galama) wel bekend (fig. 10).[42]

Het kloostergoed onder Oudega, Nijega en Kolderwolde maakte in de 13de en 14de eeuw deel uit van de bezittingen van de Sint-Nicolaasproosdij van Hemelum. We vinden het terug in het oudste schriftelijke document dat voor dit convent is overgeleverd: een privilege uit 1245, waarin het klooster door Paus Innocentius IV in het bezit van al zijn met name genoemde goederen wordt bevestigd.[43] De goederenlijst start met de plek waar het klooster zelf was gevestigd en noemt daarna als eerste belangrijke bezitskern de kerk van *Osledewald* met alle onderhorigheden, om daarna een verde-

38 Rekening van de kloosteropkomsten 1606: Nieuwland & Mol 1993, 92; Goederenregister van Staveren-Hemelum uit 1581, f. 8r-8v.
39 Zie voor de '*Besitzrückschreibung*'-methode waarmee Friese kloostergoederen uit de middeleeuwen met behulp van vroegmoderne administratieve bronnen worden gereconstrueerd: Mol 1991, bijlage 3.
40 Zie hiervoor ook de kaart van Schotanus-Halma uit 1718.
41 Van der Meer & Mol 2013, 904.
42 Overheidsarchieven Hemelumer Oldeferd en Noordwolde, inv. nr. 442 (floreenkohier 1850): perceelnummers Koudum B 239, 242-245; D 99, 106-109.
43 Overgeleverd als kopie in het na 1494 aangelegde kloostercartularium: Mol & Van Vliet 1998, bijlage 4.

re rondgang langs huizen en goederen in Zuidwest-Friesland (Mirns, Mirdum, Ruigahuizen), het Waddengebied (Griend) en West-Friesland (veertien met name genoemde dorpen) te bieden. Omdat we juist uit 1245 ook een goederenoverzicht hebben voor de Sint-Odulfusabdij van Staveren,[44] kunnen we vaststellen dat deze bezitslijst daaraan complementair is. De kerk van *Osledewald* kan derhalve oorspronkelijk behoord hebben tot het eerder nog ongedeelde goed van de als dubbelklooster gestarte abdij van Staveren, waarvan de proosdij van Hemelum later is afgesplitst.

Tot dusver heeft niemand deze kerk goed kunnen plaatsen. Er is wel gedacht aan Oostwoud in Westfriesland, waarvan bekend is dat de proost van Hemelum in de 14de eeuw er de pastoor mocht benoemen.[45] Maar dit Oostwoud komt even verderop in dezelfde oorkonde zelfstandig voor onder de naam *Oestewalde*, tussen de Westfriese dorpen waar Hemelum bezit had. Dat *Osledewald* meteen na Hemelum opgenomen is in een rondgang door de Zuidwesthoek wijst erop dat dicht bij Hemelum zelf moet hebben gelegen. Als we er vanuit Sint Ursula naar kijken, wordt de identificatie doorzichtig. In de wetenschap dat de kerk van deze heilige als S. Oesel aangeduid is, én gewapend met de kennis dat Hemelums bezit verknoopt was met de pastoriezate van Oudega, kunnen we zonder bezwaar concluderen dat *Osledewald* Oeselwoud betekent, en dat het te vereenzelvigen is met Oudega.[46] Anders gezegd: we kunnen *Osledewald* lezen als Ursulawoud, waarbij Ursula in dit geval niet verwijst naar de eigen heilige maar naar die van de moederkerk. Het woud-element verwijst naar de streek in zijn oorspronkelijke staat, dat wil zeggen naar de veenwildernis voor start van de ontginningen. Ursulawoud kreeg op enig moment na 1245 een andere naam toen er een nieuwe dochterkerk van werd afgesplitst die Nijega kwam te heten. Het werd vervolgens als vanzelf aangeduid als Oudega.

Ten noordwesten van de Fluessen liggen de begrenzingen van de dorpsgebieden van Oudega, Nijega en Elahuizen op ongeveer gelijke afstand van de de Larts/Luts. Op grond hiervan nemen we aan dat bij de stichting van de kerk van Ursulawoude/Oudega meteen het hele ontginningsgebied van Sint Ursula zich van deze kerk heeft afgesplitst. Anders gezegd, Elahuizen en Nijega splitsten zich later af van Ursulawoude, en dus niet rechtstreeks van Sint Ursula. Een dergelijke omvangrijke primaire afsplitsing kennen we eveneens van de oostelijk aangrenzende randontginningen van Abbega-Oudega in Wymbritseradeel en van die van Akkrum-Terkaple. Mede op grond van deze parallel is het opvallend dat de huidige kerk van Oudega verder van Sint Ursula is dan de kerken van Nijega en van Elahuizen, voordat deze laatste in de Fluessen verloren ging. Men zou toch verwachten dat jongere kerken verder het veen in zijn geplaatst dan oudere. Wij vermoeden echter dat de eerste kerk van Ursulawoude/Oudega opgetrokken is geweest in de buurt van een afwateringskanaal ter hoogte van de latere Fluessen, op een plek die ook voor de ontginners van het latere Elahuizen goed te bereiken was.

Wanneer kan dan de kerk van dit Ursulawoude c.q. oude Oudega zijn gebouwd? Het klooster Hemelum werd, getuige de wijding aan de kruistochtheilige Sint Nicolaas, niet voor de tweede helft van de 12de eeuw gesticht. Maar later zal het klooster evenmin tot stand zijn gekomen. Over het vergaren van de goederen die het klooster in 1245 bleek te beschikken, zal het namelijk toch wel zo'n halve eeuw hebben moeten doen, ook al startte het met een flinke dotatie door de abdij van Staveren. Nu vermoeden wij dat het nabijgelegen en omvangrijke goed in Ursulawoude zeer waarschijnlijk deel was van deze eerste schenking door Staveren. Met andere woorden: in de late 12de eeuw was Hemelum al in het bezit van goed te Ursulawoude. Als dit Ursulawoude toen nog geen kerk bezat, zal Hemelum vrij snel tot kerkstichting zijn overgegaan. De wijding van de kerk aan Johannes – niet duidelijk is of het om de Doper of de Evangelist gaat - laat een laat-12de-eeuwse datering zeker toe.[47] Voor beide heiligen geldt dat ze in Friesland al intensief vereerd werden in de late 12de eeuw. Een vroegere stichting laat de heilige echter eigenlijk niet toe en het is dan ook niet vreemd dat *Osledewald* niet voorkomt in de Staverse kapellenlijst uit 1132. We moeten bij de datering in het oog houden dat de snelle verwijding van de Fluessen na 1200 niet zal hebben toegelaten dat er toen nog een kerk in de buurt van het dreigende water werd opgetrokken. Mede gezien de vondst van Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk in de Oudegaaster mieden net ten noorden van het meer denken we aan een stichting omstreeks 1175.[48]

De stichting van de Sint Ursulakerk

Gewapend met deze kennis kan nu worden onderzocht of het ontstaan van de moederparochie van Sint Ursula preciezer in de periode 1050-1150 kan worden geplaatst. We willen dat doen aan de hand van de kerkfiliatie binnen het Workumblok, uitgaande van een relatieve datering van de diverse kerkstichtingen, absolute dateringen van de veenontginningen rond Workum, en op grond van wat we van andere Friese veenontginningen weten.

De veenontginningen ten zuiden van Workum begonnen rond het jaar 1000, zoals bleek uit de opgraving die in 2003 in de nieuwbouwwijk Thomashof in Workum is verricht.[49] Op grond daarvan veronderstellen wij dat de kerk van Workum omstreeks 1050 dateert. Het ontstaan van de heilsvoorziening voor de ontginners te zuiden van de Larts zal niet lang daarna vallen, dus tussen 1050 en 1100. Hierbij verdisconteren wij dat de ontginningen tussen de Ee en de Larts, gezien hun betrekkelijk korte eerste opstrek, al vroeg moeten zijn afgesloten.

Een stichtingsdatum van de Sint Ursulakerk tussen 1050 en 1100 zou ook goed sporen met de ontwikkelingen in de oostelijk aangrenzende randontginningen van Abbega-

44 Mol & Van Vliet 1998. De privileges zijn vermoedelijk tegelijkertijd in Lyon uitgevaardigd, op verzoek van een Staverse delegatie die met andere geestelijken uit het bisdom Utrecht haar zaken bij de daar toen voor conciliezaken residerende Paus Innocentius IV kwam bepleiten.

45 Schrickx, 2016, 44-45.

46 De lezing *Oesledewald* als Oesel- of Ursulawald werd ons aan de hand gedaan door Thijs-Willem Baayen te Oosterzee, waarvoor we hem hier graag danken.

47 Roemeling 2013, bijlage 1 (corpus), 861. De patroonheiligen van Nijega en Elahuizen zijn onbekend.

48 Bult & Stellingwerf 2016, 11-14.

49 Nieuwhof & Tuinstra 2004.

Oudega in Wymbritseradeel-Heeg. Abbega was waarschijnlijk de moederkerk van dit gebied en Oudega in Wymbritseradeel haar oudste dochter.[50] Het ontginningsgebied van Oudega in Wymbritseradeel werd enige tijd voor 1050 afgesplitst van Westergo en ook van de moederkerk te Abbega, die buiten het veengebied op kleigrond stond. We nemen aan dat dit in de vroege 11de eeuw is gebeurd en dat de kerk van Oudega in Wymbritseradeel dus al rond 1000 bestond. De Abbegaaster veenontginningen zijn vanuit het vanouds bewoonde kleigebied gestart en worden daarom ook wel randveenontginningen genoemd. Ontginningen die vanuit een rivier zijn aangepakt, zoals die onder Workum en Sint Ursula heten rivierontginningen. Ze zijn in Friesland over het algemeen iets jonger dan de randveenontginningen. Het ligt daarom voor de hand dat de Sint Ursula-ontginning later op gang is gekomen is dan die van Oudega in Wymbritseradeel en omgeving. Meer dan een halve tot driekwart eeuw kan er echter toch moeilijk tussen hebben gezeten. De door ons aangenomen stichtingsdatum van de Sint Ursulakerk komt overeen met die van de eerste kerk in de veenontginning van Akkrum, te weten de Sint Margaretha van Terkaple, die wij eveneens tussen 1050 en 1100 willen plaatsen.[51]

Wie kan nu Sint Ursula hebben gesticht? Voor een voorlopig antwoord op deze vraag wenden we eerst weer de blik naar Sint Ursula's dochterkerk in Ursulawoude, waarvan we vaststelden dat die meteen of na verloop van tijd in handen van het dubbelklooster Staveren-Hemelum is gekomen. Deze kerkstichting in het veen, met een uitgebreid goederencomplex waarvan in een latere fase delen ten behoeve van hetzelfde klooster werden afgesplitst, doet erg sterk denken aan het geval Abbega-Oudega in Wymbritseradeel. Bij de kerk van Oudega in Wymbritseradeel, die al genoemd wordt in de kapellenlijst van de abdij van Staveren uit 1132, blijkt in 1245 en later een uithof van diezelfde abdij te hebben gelegen, waarvan het goed aan die van de pastorie grensde. Vermoedelijk reserveerde de bisschop het goed bij de organisatie van de veenontginning vanuit Abbega ten behoeve van de kerkstichting, waarna het door hem als onderdeel van de basisdotatie aan de nieuwe abdij van Staveren is geschonken.[52] Dat laat de mogelijkheid open dat de bisschop ook in het geval van Ursulawoude een voorslag of vooraf gereserveerd aandeel in de ontginning heeft kunnen claimen, omdat hij de eerste en oudste eigenaar van haar moederkerk was. In dat geval heeft hij de voorslag met de nieuwe kerk aan de abdij of de proosdij geschonken, of – wat meer voor de hand ligt – heeft hij de voorslag geschonken om daar een kerk op te stichten, terwijl hij de eigendom van Sint Ursula behield. Een dergelijke gang van zaken zou in elk geval goed sporen met de latere samenvoeging van Sint Ursula met Workum. De Sint-Gertrudiskerk van Workum was namelijk tot 1353, toen ze werd overgedragen aan de Sint-Odulfusabdij van Staveren, een eigenkerk van de bisschop van Utrecht.[53]

50 De Langen & Mol, 2017.
51 De Langen & Mol, 2017. Voor de ontginningsgeschiedenis van dit gebied: De Langen & Noomen 1996.
52 De Langen & Mol 2017.
53 Obreen 1966, 16-18, 229-230.

Sint Ursula in de 12de eeuw

Op grond van de uitgestrektheid en vorm van de parochie van Workum is het aannemelijk dat de Sint Gertrudis de moederkerk van haar omgeving was en dat de dorpsgebieden van Gaastmeer (en het jongere Nijhuizum), Elahuizen, Sint Ursula, Ursulawoude en Nijega ooit deel uitmaakten van de oer-parochie Workum. Voor de parochie Sint Ursula blijkt dit ook uit het feit dat zij later weer bij Workum is gevoegd. Het ligt voor de hand dat ten tijde van deze terugkeer de afsplitsing van Ursulawoude reeds een feit was, anders zou Ursulawoude immers direct van Workum zijn afgesplitst. Het betekent tevens dat gedurende de vorming van Ursulawoude de kerk van Sint Ursula nog wel bestond en zij als moeder van Ursulawoude heeft gefungeerd. Sint Ursula is zeker niet gesticht op een verlaten kerkhof van het eerste Oudega.

De Sint Ursulakerk verrees in de nabijheid van de Larts/Luts van waaruit de ontginningen waren gestart. Ze schoof niet met de ontginningen mee, hetgeen op zich opmerkelijk is. De reden voor deze standvastigheid kan zijn dat Sint Ursula een ruimere omgeving bediende. Niet alleen de inwoners van het eigen ontginningsblok haalden er hun zielenheil, maar ook die van Elahuizen, zoals wij boven al hebben betoogd. Mogelijk bediende de pastoor tevens gelovigen die woonden binnen de ontginningen die vanuit de Ee waren gestart. Ook is het denkbaar dat de oude ontginningsgronden, die dankzij overslibbing vanuit zee al sinds de 11de eeuw met een steeds dikker wordende kleilaag bedekt waren geraakt,[54] voor veeteelt geschikt bleven of dat snel weer werden. Met andere woorden, het gebied kan om die reden bewoond zijn gebleven zijn of weer snel bewoond geraakt zijn nadat de ontginningen waren opgeschoven of, zoals ten noorden van de Larts/Luts, reeds waren beëindigd. In de 12de eeuw bleef sprake van wateroverlast die alleen nog maar toenam als gevolg van het door veeninklinking dalen van de ontginningen. Mogelijk is toen de erosiegeul tussen de Sint Gertrudis van Workum en de omgeving van Sint Ursula dusdanig actief geworden dat ook om die reden een kerk op de plek van Sint Ursula nodig bleef.

De neergang van de Sint Ursulaparochie

Vrij snel nadat de ontginners omstreeks 1200 de latere Fluessen waren overgestoken, moeten de stormvloeden en de wind vat hebben gekregen op het gebied, dat als gevolg van de ontwatering en daardoor veroorzaakte oxidatie was gaan dalen. Mogelijk raakte het toen al overstroomd en werd er een kleilaag op afgezet. Dit kleidek was dan nog te dun om bescherming te kunnen bieden tegen de elementen. Al in de vroege 13de eeuw begonnen de ontwaterings- en verbindingskanalen in dit gebied langs hun oevers af te kalven om uiteindelijk tot meren te verwijden. Deze chronologie sluit aan op de ontwikkelingen te Workum en Staveren. Het gebied direct rond Workum raakte vrij snel na de eerste ontginningen (tijdens welke ook veen werd gewonnen) overslibd met een kleilaag van maximaal 30 cm dikte. Het was een kortstondige ontwikkeling, gezien de samenstelling van het

54 Vgl. Nieuwhof & Tuinstra 2004.

sediment en het feit dat volgend op de overstromingen nog in de 11de eeuw direct ten zuiden van Workum een terp werd opgeworpen waaraan in die eeuw gedurende meerdere fasen werd gebouwd.[55] Deze terp, die tot in de 14de eeuw bewoond bleef, lag in een sterk veranderende omgeving. Ten westen van de huidige dijk ging land verloren en zijn verslagen afzettingen vermengd geraakt met de nieuwe klei die de oude ontginningen ten oosten van de huidige dijk bedekte, in die mate zelfs dat daar een kwelderwal ontstond.[56] Dit kan nader worden onderbouwd aan de hand van een in 2013 te Staveren uitgevoerde opgraving. In de werkput van de nieuwe Johan Frisosluis kon worden vastgesteld dat vrij snel na veenwinning aldaar het oorspronkelijke hoogveenlandschap tussen 1050 en 1150 met klei overslibd is geraakt, waarbij sprake was van een toenemende overstromingsfrequentie en het ontstaan van 'een hoge kwelderachtige situatie'.[57] Ook hier werden terplagen opgeworpen, en wel in de 12de eeuw. Hoewel de jongere afzettingen grotendeels buiten beeld bleven, kon aan de hand van overslibbingslagen worden vastgesteld dat tijdens de bewoning in de 12de tot de 14de eeuw de afzetting van klei nog steeds plaatsvond.

Dit past goed in het algemene beeld van een zich in de volle middeleeuwen nog volop verwijdende Zuiderzee.[58] Tijdens dat proces werden ook buiten Friesland veengebieden met klei afgedekt.[59] Overigens profiteerden de gebieden langs de Friese kust niet volop. De verse kleilagen hielden het gebied geschikt voor veeteelt, maar de nieuwe wallen waren niet zo waardevol als de oude in het noordelijke zeekleigebied, getuige de in Friesland rond 1832 per hectare gemeten opbrengsten.[60] Dit betekent dat de waarde van de gronden achter de dijken, dus ook van die rond Sint Ursula, nog geringer was, zoals de genoemde metingen bevestigen. Terwijl de omstandigheden langs de kust hoog dynamisch waren, met overstromingen maar ook goede drainage, ontstonden in het achterland door de voorgezette bodemdaling en overstromingen vanuit zee ernstige drainageproblemen Er kwam steeds meer water in het landschap. Als reactie hierop werden ten noorden van het ontginningsgebied de Friese hemdijken gebouwd. Deze binnendijken dienden het vanuit het zuidwesten door de wind opgestuwde water buiten de waardevolle kleilanden rond onder meer Abbega te houden. De bouw van de eerste hemdijken wordt door Rienks en Walther met enige voorzichtigheid in de 12de eeuw gedateerd.[61] In de 13de eeuw zullen ze zeker aanwezig zijn geweest.[62]

Tot slot

De directe omgeving van Sint Ursula, gelegen tussen de wallen en de laagste gebieden, werd niet verlaten. Daarmee is het goede nieuws echter wel verteld. Nog in historische tijd bleef het gebied economisch uitgesproken zwak.[63] Kunnen de landschappelijke ontwikkelingen er in eerste instantie toe hebben bijgedragen dat de kerk van Sint Ursula standvastig bleef, in de loop van de 13de eeuw hebben zij, zo nemen wij aan, juist het tegendeel bewerkt. Toen rond 1200 de ontginningen hun eigen kerken hadden gekregen, was het functioneren van Sint Ursula minder noodzakelijk geworden en ook relatief duur voor het extensief gebruikte gebied. Dat moet de reden geweest zijn voor de parochianen om hun kerk op te heffen en hun parochie terug te brengen onder de moederkerk te Workum. Net op tijd om het oude kerkhof als zodanig te doen vergeten, maar net te laat om Sint Ursula uit het collectieve geheugen te wissen.

Summary

Medieval peat reclamation near St. Ursula

Southeast of the town of Workum in the province of Friesland, human remains and a fragment of a sandstone sarcophagus were found at or near the site, according to a local myth, of a lost medieval convent. This convent was said to have been dedicated to St. Ursula, the virgin saint after whom a neighbouring canal and a small lake were named. In this study it is argued that St. Ursula was indeed a local patron saint, be it not of a convent but of a parish church, which was founded in the 11th century. The founding of this church is linked to the start of extensive agrarian peat reclamations. It served the colonists of the whole region south of the small river Larts until the late 12th century, when the peasants at the front of the reclamations, who had moved far away from the base at Saint Ursula's, built a church of their own called Osledewald or Ursulawoude, also known as Oudega. St. Ursula's church itself did not survive for long, probably because of the poverty of its remaining parishioners. Increasing drainage problems caused by peat reclamation in the wider area resulted in deteriorating environmental conditions. The parish of St. Ursula's was merged with that of St. Gertrud of Workum after 1200. This search for St. Ursula's sheds new light on the landscape and occupation history of a fairly large part of southwestern Friesland.

Auteurs

Gilles de Langen: g.delangen@fryslan.frl
Hans Mol: hmol@fryske-akademy.nl

55 Nieuwhof & Tuinstra 2004.
56 Getuige de geomorfologische kaart (Stiboka en Rijks Geologische Dienst 1982).
57 Aalbersberg 2016.
58 Borger & Kluiving 2017.
59 Voor Noordwest-Overijssel zie Mol 2011, voor de Noordoostpolder zie Van Popta & Aalbersberg 2016.
60 www.hisgis.nl, kaartlaag Kadaster 1832, opbrengst per hectare Fryslan.
61 Rienks & Walther 1954, I, 326 en II, 131 en kaartbijlage Oersjochkaert Bidikingen yn Fryslân Tastan ca 1200.
62 Bakker 2001, 64 plaatst in afwijking van Rienks & Walther 1954, I, 156 en *Idem*, Atlas, 57 het ontstaan van de Rauwerderhem en de aanleg van de Groene dijk rond omstreeks 1200.
63 Wat er bekend is over aangrenzende gebieden als de Noordwolde en Molkwerum wijst op een slecht ontwaterd gebied dat sinds 1650 sterk leed onder de agrarische laagconjunctuur en veel inwoners naar elders zag vertrekken (Abma 1992, 96-98; Van den Brink 2017, 157-161).

Literatuur

Aalbersberg, G., 2016: Landschappelijke ontwikkeling, in B.I. van Hoof, *Plangebied Johan Frisosluis. Gemeente Súdwest Fryslân. Archeologisch onderzoek: een noodopgraving* (= RAAP-rapport 2923), Weesp, 27-30.

Abma, G., 1992: *Himmelumer Aldefurd en Noardwalde. In tal aspekten fan de skiednis fan in eardere gritenij*, Leeuwarden.

Atsma, P., 2014: Deel oude sarcofaag verdwijnt na 25 jaar uit de tuin van Hessel Bouma, in *Friesch Dagblad* vrijdag 11 april, 21.

Bakker, G., 2001: Het ontstaan van het Sneekermeer in relatie tot de ontginning van een laagveengebied, 950-1300, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 10, 54-66.

Bloemhoff, H., & D. Worst, 2017: *Veldnaemen van Stellingwarf diel VII Oosterwoolde*, Oldeberkoop.

Borger, G.J., & S.J. Kluiving, 2017: The Wet Heart of the Netherlands, in S.J. Kluiving, L. Kootker & R. Hermans (red.), *Interdisciplinarity between humanities and science*, Leiden, 37-54.

Brink, Th. van den, 2017: Molkwerum: vrijwel verdwenen doch veerkrachtig, *Tijdschrift voor Historische Geografie* 2, 154-166,

Buijtenen, M.P. van, 1941: Kloosters onder Workum: grauwe Zusters en Karthuizers, *De Vrije Fries* 36, 131-148.

Bult, A., & W. Stellingwerf, 2016: *Skerven fan 'e Skar. Tentoonstellingcatalogus.* Museum Warkums Erfskip, Workum.

Eekhoff, W., 1849-1859: *Nieuwe atlas van de provincie Friesland*, Leeuwarden, herdruk 's-Gravenhage 1970.

Gildemacher, K.F., 1993: *Waternamen in Friesland* (= Fryske Nammen 9), Leeuwarden.

Gruijs, A., 1982: Hendrik Jan Joseph Scholtens. Nuenen 10 maart 1895 – Maastricht 1 augustus 1978, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 93-100.

Haiduck, H., 1985: Importierte Sarkophage und Sarkophagdeckel des 11.und 12. Jahrhunderts im Küstengebiet zwischen Weser und Ems, *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65, 23-40.

Hallema, A., 1918: Friesche kloosterlijsten, *De Vrije Fries* 26, 103-124.

Hoefener, K., 2016: From St Pinnosa to Ursula – The Development of the Cult of Cologne's Virgins in Medieval Liturgical Offices, in J. Cartwright (ed.), *The Cult of St Ursula and The 11,000 Virgins*, Cardiff, 61-91.

Hoekstra, G.J., 1992: *De Miedema's, hun zates en mieden,* Leeuwarden.

Jansen, J., 1984: Wie der al as net in kleaster yn it Warkumer fjild, in N.R. Arhammar, Ph. H. Breuker, F. Dam, A. Dykstra en T.J. Steenmeijer-Wielinga(red.), *Miscellanea Frisica. In nije bondel Fryske studzjes*, Assen, 384-395.

Langen, G.J. de, 2011: De gang naar een ander landschap. De ontginning van de (klei-op)veengebieden in Fryslân gedurende de late ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen (van ca. 200 v. Chr. tot ca. 1200 na Chr.), in: M.J.L.Th. Niekus (red.), *Gevormd en omgevormd landschap. Van Prehistorie tot Middeleeuwen*, Assen, 70-97.

Langen, G.J. de & J.A. Mol, 2017: Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries: a Planned Development?, *The Medieval Low Countries. An Annual Review*, 4 (in druk).

Langen, G.J. de, & P.N. Noomen, 1996: Akmarijp, in: G.J. de Langen, J.A. Mol, P.N. Noomen & L. Oldersma (red.), *Verborgen verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland*, Leeuwarden, 34-37.

Martin, H., 1957: *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten.

Meer, P.L.G. van der, & J.A. Mol, 2013, *De Beneficiaalboeken van Friesland*, 1543, Leeuwarden.

Mol, J.A., 1991: *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap*, Leeuwarden.

Mol, J.A., 1995: Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580, in J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw*, Leeuwarden, 175-214.

Mol, J.A., 2011: De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14, 46-90.

Mol. J.A.& K. van Vliet, 1998: De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1, 73-134.

Montgomery S.B., 2009: *St. Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne*, Keulen.

Nieuwhof, A. & S.J. Tuinstra, 2004: *Een archeologische opgraving in het terprestant nabij de Thomashof te Workum, gemeente Nijefurd (Fr.)* (= *ARC-Publicaties* 99) Groningen.

Nieuwland, P., & J.A. Mol, 1993: Rekken van de kleasteropkomsten yn Fryslân oer it boekjier 1606/1607, opmakke troch Joannes Henrici Rhala, in P.L.G. van der Meer, J.A. Mol & P. Nieuwland (red.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid*, Leeuwarden, 35-154.

Popta, Y. van & G. Aalbersberg 2016: Onbekend, maar niet onbemind: terpen en terponderzoek in de Noordoostpolder, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 98, 129-140.

Obreen, H.T., 1966: *Workum. Inventaris der archieven,* Bolsward.

Ottema, J.H., 1855: *Proeliarius of Strijdboek bevattende de jongste oorlogen in Friesland in het jaar 1518, door Paulus Rodolphi van Rixtel,* Leeuwarden.

Rienks, K.A. & G.L. Walther, 1954: *Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân*, 2 dln., Leeuwarden.

Rijke, P.J. de, 2006: *Frisia Dominium. Kaarten van de provincie Friesland tot 1850. Geschiedenis en cartobibliografie*, 't Goy-Houten.

Roemeling, O.D.J., 2013: *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600*, Leeuwarden.

Santema, O., 1967: Kleaster yn it Heidenskip, in G. Bakker (red.), *De stêd Warkum*, Bolsward, 207-215.

Schoengen, M., 1942: *Monasticon Batavum* III, Amsterdam.

Schotanus-Halma 1718: *B. Schotanus à Sterringa, Uitbeeldinge der Heerlijkheit Friesland* (Leeuwarden, Francois Halma; herdruk Amsterdam 1970.

Schrickx, C., 2016, *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*, Dissertatie Leiden.

Siemelink, T.H., 1903: *Geschiedenis van de stad Workum*, Workum.

Stiboka en Rijksgeologische Dienst, 1982: *Geomorfologische kaart van Nederland, Schaal 1:50.000, Kaartblad 10 Sneek (Gedeeltelijk)*, Wageningen-Haarlem.

Verhoeven, G., 1989: *De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris* (= Fryske Nammen 8), Leeuwarden, 75-108.

Verhoeven, G. & J.A. Mol, 1994: *Friese testamenten tot 1550*, Leeuwarden.

Vogelzang, E., 2014: Monniksgebitten uit Heidenskipster klei, *Leeuwarder Courant* 8 december 2014, 18.

Waslander, C., 1991: *Dekselse graven. Noordnederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw*, Meppel.

Winsemius, P., 1622: *Cronique ofte historische geschiedenisse van Vriesland*, Franeker.

Worst, D., 2012: *Agrarische veenontginningen in oostelijk Opsterland (900 - 1700 AD). Een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsopbouw, de nederzettings- en ontginningsgeschiedenis en het agrarische landgebruik langs de boven- en middenloop van het Koningsdiep*, Masterscriptie Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen.